

KERAMIKA I NJEN UDIO U TRGOVINSKOM PROMETU JUŽNE PANONIJE U RIMSKO CARSKO DOBA

BRANKA VIKIĆ - BELANČIĆ

Arheološki muzej, Zagreb

Iako su keramički proizvodi po prirodi svoje materije lomljivi, ipak su transportirani, često i na vrlo velike udaljenosti, morskim, riječnim i kopnenim putevima. Iz poznatih radioničkih centara Italije, Galije, Germanije, Grčke i bliskog Istoka, odašiljana je roba u gotovo sve provincije carstva, te su čas jedni a čas drugi veliki centri imali za izvjesno vrijeme prioritet, odnosno monopol na tržištu. Osim ove međunarodne trgovine, postojala je i razmjena između keramičkih središta pojedinih provincija te među regionalnim i lokalnim lončarijama. Ovo živo kretanje keramičke robe uvjetovala je ne samo njena bogata primjena u svakidašnjem životu, nego i relativna jeftinoća u poredbi sa proizvodima iz plemenitog metala (zlatu, srebro), bronce, kosti, stakla i dr. Medjutim, sve keramičke vrste nisu imale podjednaki udio u trgovinskom prometu. Dok su pojedini artikli bili vrlo traženi u cijelom antičkom svijetu (sigilata, barbotina, svjetiljke i dr.) drugi su bili samo od regionalnog ili lokalnog interesa (urne sa prozorom). Isto tako nisu ni majstorske radionice i tvornice razvile podjednaki eksport. Neke su podmirivale potrebe samo uže ili šire okolice, regije jedne ili više obližnjih provincija, dok su druge razvile ekspanzivni eksport do u najudaljenije dijelove rimskog carstva. Tu pojavu najbolje ilustriraju italjski keramičari, koji su proizvodili tzv. firma svjetiljke, od kojih su neki vrlo malo izvozili van Italije, a drugi kao npr. Fortis, preplavili svojim produktima gotovo sva tržišta rimskog imperija.

Dinamika keramičkog prometa bila je uslovljena političko ekonomskim zbivanjima. U razdobljima mira i prosperiteta keramička trgovina je cvala, odlikujući se intenzitetom i ekspanzivnošću, dok je u doba nemira i ratova dolazilo do zastoja i opadanja prometa, zbog nesigurnosti i privrednih kriza.

U prvo vrijeme carstva, kopneni su putevi odigrali znatnu ulogu u razvoju trgovine, ali su ubrzo riječni i morski putevi stupili u prvi plan, jer su bili prikladniji za transport krhke robe kao što je keramika, te sigurno jeftiniji i brži.

Dunav i Rajna a za naše područje Sava i Drava bile su najvažnije vodene arterije,¹ kojima su cirkulirali keramički produkti između zapadnih i istočnih provincija, a međumorskim saobraćajem odvijala se je razmjena

¹ Plinije i Strabo govore o prometu rijekama Savom, Kupom, Dravom i Dunavom. Nat. Hist. III, 28; VII, 5, 2.

keramike bliskog Istoka, mediteranskih zemalja, zapadnih provincija i priobalnog područja naše zemlje.

Prvi jači impuls rimskom keramičkom prometu dala je vojska, s kojom su prodirali u novoosvojena područja ne samo gotovi keramički produkti nego i cijeli lončarski uređaji, te majstori keramičari i trgovci.²

Osnivanjem garnizona i logora usko je povezano i organiziranje radionica, koje su neposredno obskrbljivale vojsku potrebnim artiklima, a kasnije i naselja, koja su osnivana u bližoj ili daljoj okolici logora ili su postojala od ranije. Naravno, da su u postojećim naseljima već i prije dolaska Rimljana, domaći lončari podmirivali potrebe lokalnog tržišta, a njihova djelatnost nije prestala ni kasnije, jer je bolje odgovarala ukusu domorodaca. Tako će kroz izvjesno vrijeme, osobito u 1. st. import i vojna keramička produkcija igrati najvažniju ulogu, da od 2. st. razvojem gradova i njihovim prosperitetom, sve više dolaze do izražaja civilne radionice. One djelomično imitiraju uvezenu robu, ali stvaraju i izvjestan kompromis između novih tekovina i starih tradicija. Osnivanjem cijelog niza domaćih radionica, počinje razvoj regionalne trgovine i razmjene između pojedinih keramičkih središta. Ona će donekle konkurirati međunarodnoj trgovini, ali je neće nikad isključiti, osobito u pogledu luksuznije robe i proizvoda tzv. male umjetnosti (sitna plastika, reljefi, aplike i dr.).

Najraniji import u južnoj Panoniji je italski i to aretinske sigilate augustova vremena, koja je nadjena u Sisku i Ljubljani, dva njena važna i rana vojna uporišta. Sisačka je ukrašena. To su fragmenti posude sa reljefima mitološkog karaktera, te sa girlandama, palmetama, bukranijem i dr.³ (T. 1: 1).

Istovremeni su i proizvodi jedne sjeveroitalske radionice, koja još nije sa sigurnošću locirana, a u kojoj je radio veći broj keramičara.⁴ Najpoznatiji je među njima majstor ACO. Njegovi omiljeni tipovi su jajolike čaše, fine fature, sa crvenom prevlakom ili bez nje, te sa bogatim ukrasom, između kojeg je ponekad napis ili ime keramičara. Ova radionica je dosta eksportirala u Galiju, Norik i Panoniju,⁵ a na našem području su zasad poznata kao tržišta Ljubljana, Drnovo, Sisak i Osijek. Iz Siska potječu dve čaše, koje nose karakteristike majstora Aco. Jedna je ukrašena motivom mrežice u kojoj i oko koje su rozete, palmete i plamenovi.⁶ Druga je djelomično prekrita dužim i kraćim nareckanim trakama, rasporedjenim u cik cak linijama, te frizom malih žrtvenika. Prevlaka je svjetlo crvena (T. 1: 2). Primjerak iz Ljubljane je ukrašen viticom bršljana (Nar. muz. inv. 6978), a

² A. Mócsy, *Pannonia*, Paulys R. E. Supl. IX, p. 678 i 679 (citira literaturu).

³ B. Vikić-Belančić, Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji. *Starinar* 13-14, 1962-63 (1965) 90, sl. 1.

⁴ Aco Acastus, Surus rob L. Sariusa, Buccio rob Narbanusa, te Antiochus. Prema nalazima njihovih posuda u nekropolama u Ornavasu i Personi može ih se datirati u vrijeme cara Augusta. Bianchetti, I Sepolcri di Ornavasso. *Atti della Soc. di Arch. e Belle Arti*. 6, 251, T. 22: 20. U Galiciji, radionice u Višiju i Sent Remiju (St. Remy en Roulet), preuzele su prototipe iz sjeverne Italije. J. Dechelette, *Les Vases Ceramiques de la Gaule Romaine I* (1904) p. 39.

⁵ J. Dechelette, o. c. 31; A. Schober, *Die Römerzeit in Österreich* (1953) p. 172, sl. 125; H. Kenner, *Die Kleinfunde römischer Art. Sonderdruck aus Carinthia I*, 139, 1949, 25; 141, 1951, 54; 143, 1953, 40 i 144, 1954. 25.

⁶ B. Vikić-Belančić, o. c. 90, sl. 2.

fragmentirana čaša iz Osijeka imitira teksturu korpe, te ima napis i friz arkadica, tipičan za majstora Aco.⁷

Prema dekorativnim elementima i fakturi ovim su čašama srodne dvojne šalice sa drškama, koje su najčešće samo u donjem dijelu ukrašene i to rozetama, palmetama, girlandama, reljefnim slovima i dr. I one potječu iz jedne sjeveroitalske radionice augustova vremena. Primjerci otkriveni u Ljubljani i Sisku rad su istog keramičara, jer su oba slične fakture i nose isti napis — CLEMENS. Slova su identična i umetnuta između rozeta (Ljubljana)⁸ i dvostrukih palmeta (Sisak). Kod sisačke šalice su obe drške oštećene a na dnu je pačetrovinast pečat, nečitljiv (T. 1: 3).

Od vremena Tiberija do Dominicijana eksportirana je tzv. padanska sigilata iz jedne radionice (ili više njih) u području rijeke Poa.⁹ Ova vrsta sigilate, koja je najviše služila kot stolno posudje, masovno je zastupljena u južnoj Panoniji, osobito u njenom zapadnom dijelu: Ljubljana, Drnovo, Ptuj, Sisak, ali se javlja i u kastelima na limesu: Dalj, Novi Banovci, Surduk i Mitrovica (T. 1: 4, Sisak).

Italiskom importu druge polovine 1. st. i prvih decenija 2. st. pripadaju plitice i šalice sa ukrasom en barbotine. Vrlo su fine fakture i tanke stijenke, iz crvene ili sive gline sa firnisom crvene, smeđe ili crne boje, te su ukrašene ljuspama, viticama, listovima raznog oblika, bobicama, grančicama i dr. One su bile vrlo omiljeni i traženi artikl, te se javljaju u svim logorima i urbanim centrima od Emone do Taurunuma (T. 2: 5, Sisak). Isto su tako radionice, koje su proizvodile teru nigru našle unosno tržište na južno-panonskom području, tako, da ovu robu nalazimo u Ljubljani, Ptuju, Sisku, Osijeku, Mitrovici, Dalju, Novim Banovcima, Sotinu, Surduku, Surčinu i dr.

Crveno firnisana i marmorirana keramika, osobito tanjuri, vrčevi i posude za mješanje sa izljevkom, importirana je u 1. st. i u prvoj polovini 2. st. iz Italije, dok nisu potrebe tržišta počele podmirivati provincijalne radionice, pretežno galske i germanske, a kasnije i panonske. Obe keramičke vrste su vrlo bogato zastupljene u zapadnom dijelu južne Panonije: Ljubljana, Ptuj, Drnovo, Sisak, Stenjevec (T. 2: 6), no srećemo ih, mada u nešto manjem broju, i u istočnom dijelu (Osijek, Vinkovci, Lovas) (T. 2: 7), Mitrovica, Novi Banovci, Surduk i dr.

Do početka 2. st. u glinenim amforama eksportirano je iz Italije vino i ulje, osobito preko Akvileje.¹⁰ Najpoznatiji tvorničari i liferanti su bili C. Lekanije Baso i Kalvija Krispinila, čija aktivnost pada u drugu polovinu 1. st.¹¹ Oni su izvozili svoje produkte po Italiji, Istri, Noriku i Pa-

⁷ Isti motiv se javlja na čaši iz groba u Personi in na čaši iz Palacola (muzej Torino). J. Dechelette, o. c. 36, sl. 20 i p. 37, sl. 22.

⁸ Salica iz Emone je otkrivena u ranocarskoj sjevernoj nekropoli u grobu 62-Agrotehna, a osim toga su dva fragmenta nadjena u insuli XXX. Primjerak iz Siscije nema bližih podataka o okolnostima nalaza.

⁹ Wiesinger pretpostavlja, da je radionica bila u Hadriji (današnja Adrija). Überblick über die Padanische Sigilata in Landeuseum Klagenfurt. Carinthia I 132, 1942.

¹⁰ Strabo, V, 1, 8; A. Mócsy, ibid.

¹¹ C. L. Basso je bio konzul 64 god. U Fažani (Istra) otkrivena je njegova tvornica. Calvia Crispinilla je bila bogata Rimljanka, vlasnica tvornice amfora (vjerojatno i opeka), koju spominje Tacit i Diona. Proizvodi njene tvornice su nadjeni u Trstu, Poreču i Magdalensbergu, te Ptuju. A. Degrassi, Scritti vari di antichità II (1966) 966.

noniji.¹² Na našem području su zasad samo u Ptuju nadjene amfore sa njihovim pečatom.¹³ U ostalom dijelu medjurječja Save i Drave amfore su u većem broju otkrivene u Ljubljani i Sisku a nešto manje u Osijeku, Dalju, Mitrovici, Vinkovcima, Surduku i Novim Banovcima (T. 2: 8, Sisak).

Za gradjevne svrhe importirana je u južnu Panoniju u 1. st. opeka iz Italije, što potvrđuju primjerci iz carske tvornice Pansijana, nadjeni u Sisku (T. 2: 9). Ova tvornica je bila aktivna od Augusta do Vespazijana.¹⁴ Medjutim, kasnije će na našem području proraditi čitav niz ciglana, carskih, vojnih, gradskih i privatnih, koje će podmirivati lokalne i regionalne potrebe, a čak izvoziti i van granica provincije, tako, da će import opeke iz Italije potpuno prestati.

Svjedoci cvatućeg i ekspanzivnog eksporta iz Italije, osobito sjeverne, su glinene svjetiljke, koje su u velikom broju nadjene na tlu južne Panonije. Već se početkom 1. st. javljaju tzv. volutne svjetiljke, uglatog i oblog nosa, flankiranog volutama, koje su u stvari najrašireniji tip svjetiljki nesamo kod nas nego i u ostalim provincijama carstva (T. 3: 10, Sisak i T. 3: 11, Sisak). Omiljene su i svjetiljke kratkog, oblog nosa. Najmasovnije su eksportirane iz sjeverne Italije firma svjetiljke, koje su od posljednje četvrtine 1. st. i kroz cijelo 2. st. dominirale i preplavile panonsko tržište (T. 3: 12, Sisak). Od majstora starije generacije, koji su bili aktivni do prvih decenija 2. st. najveći je izvoz razvio već spomenuti keramičar Fortis, čiji su proizvodi otkriveni i u najudaljenijim provincijama rimskog imperija.¹⁵ Osim njega su jači eksport u južnu Panoniju ostvarili majstori Atimetus, Litogenes i Strobilis. Iz mlađe generacije, koja je djelovala u 2. st. intenzivnije su izvozili keramičari — *Casius*, *Cresces*, *Lucius*, *Nerius*, *Octavius* i *Vibianus*.

Mada italiski eksport keramike tokom 2. st. slabi jer ga potiskuje galski i germanski, ipak on nije nikad potpuno prekinut, pa su npr. kasnoantičke svjetiljke afričkog tipa, stizale u naše krajeve posredstvom Italije.

Putevi kojima je dolazila keramička roba iz Italije u južnu Panoniju su bili dvojaki. U prvo vrijeme je bio važniji transport kopnom jer se je odvijao dobrim cestama, osobito magistralom *Aquileja—Emona—Poetovio—Mursa* ili drugim krakom preko *Neviodunuma—Andautonije* i *Siscije*. Akvileja je bila najvažniji emporij za keramičku i drugu robu,¹⁶ koja je pristizala iz raznih krajeva Italije, a onda odašiljana naručiteljima i tržištima Norika, Panonije, Podunavlja i dalje na istok u Meziju i Daciju. U toj trgovini i transportu rječna plovidba Savom i Dravom je sigurno odigrala važnu ulogu, jer je prijevoz lako lomljive keramike bio sigurniji i pogod-

¹² A. Gnirs, *Jahrb. der Altertumskunde* 4, 1910, 79 i *Jahresh. IOA* 13, 1910, Beibl. 97 i 14, 1911, 35; R. Egger, *Die Ausgrabung auf den Magdalensberg. Carinthia I*, 144, 1954, 60.

¹³ M. Abramić, *Archaeologische Funde aus Pettau. Jahreshefte IOA* 17, 1914, 115; isti, *Führer durch Poetovio* (1925) 110.

¹⁴ Ova carska tvornica je izvozila u Istru, rimsku Dalmaciju i Panoniju. J. Brunšmid, *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije*. *Vjesnik Hrv. arh. druš.* 5, 1901, 116; A. Gnirs, *Grabung und Untersuchung in der Polesana. Jahresh.* 14, 1911, 28.

¹⁵ Bogato je zastupljen u kastelima germansko-retskog i podunavskog limesa zatim u Galiji, Britaniji, Španiji, sjevernoj Africi, Noriku, Panoniji, Rimskoj Dalmaciji, Meziji i Daciji, te na egejskim otocima.

¹⁶ Panciera, *La vita economica di Aquileia* (1957) 21.

niji, a vjerojatno i manje skup. Ključni položaj u Savskom prometu su imale *Emona* i *Nauportus* (Vrhnika), pa su ih stoga akvilejski trgovci vrlo rano uklopili u svoju trgovačku mrežu, a čak i naselili.¹⁷ Savske luke kod Siska i Mitrovice te dravska kod Osijeka odigrale su također važnu ulogu u trgovinskom prometu.¹⁸ Morski put je iz Italije vodio na naše priobalno područje, a onda kopnom preko rimske Dalmacije (osobito iz Salone i Senije) u južnu Panoniju.¹⁹ Ovaj način je svakako bio kompliciraniji i skuplji, te nije bio tako intenzivno korišten kao transport na magistralnim cestama.

Galski eksport u Panoniju je počeo već oko sredine 1. st. ali je naj-intenzivniji u 2. st. Nekoliko značajnih radionica je izvozilo keramičku robu u južnu Panoniju, a među prvima su obskrbljivale ovo područje južnogalske keramičke manufakture.²⁰ Među njima je samo radionički centar La Graufesenque ostvario jači izvoz i to od Klaudijeva do Trajanova vremena. Proizvodi majstora Coeliusa i Medillusa iz Neronova i Vespazijanova doba, stigli su u Varaždinske Toplice, a Belatusa i Kvintusa u Osijek (T. 3: 13, Var. Toplice).²¹ Sigilata iz ove najznačajnije južnogalske radionice nadjena je još u Ljubljani, Sisku i Mitrovici. Montans, koji je nešto raniji, samo je sporadično izvezio u udaljeno područje Medjurječja Save i Drave, pa su zasad njegovi produkti otkriveni samo u Varaždinskim Toplicama i Osijeku i to iz klaudijevsko-vespazijanskog vremena. Dok je primjerak iz Osijeka gladak, fragment iz Varaždinskih Toplica nosi reljef gladijatora (T. 4: 14). Radionički centar Banassac također je vrlo slabo izvezio, te je zasad nadjen samo jedan primjerak glatke sigilate u Osijeku iz klaudijevsko-vespazijanskog vremena.

Krajem 1. st. vodstvo u eksportu preuzimaju srednje galske radionice.²² Njihova sigilata je masovno prodrla u južnu Panoniju, pa se čini, da je ovo područje bilo važno tržište za majstore srednje Galije, osobito iz centra Lezoux. Kako je otkriveno najviše sigilata iz III perioda Lezoux, može se utrditi, da je najživlji izvoz bio u vrijeme od Trajana do Antonina. Ova se keramika pretežno javlja u vojnim logorima, ali je ima dosta i u civilnim naseobinama. To se vremenski podudara sa sistemskom izgradnjom Limesa i urbanizacijom gradova u južnoj Panoniji, koje počinju upravo od doba Trajana.

¹⁷ Epigrafski spomenici govore, da je prvo naselje akvilejskih poduzetnika bilo u Nauportu a zatim u Emoni. CIL III 3776 i 3777; A. Mócsy, o. c. 689.

¹⁸ A. Mócsy, o. c. 654 (navodi ostalu literaturu).

¹⁹ Najvažnija je veza između dalmatinske obale i Posavine bila cesta *Salona—Servitium* i cesta *Senia—Romula—Siscia*. One su se vezale na magistralu *Emona—Siscia—Sirmium*. Sergejevski u svojim »Putnim bilješkama iz Glamoča«, napominje, da natpisi iz Salone daju podatke o pet raznih cesta, koje su vodile prema unutrašnjosti rimske Dalmacije. Glasnik zem. muzeja 44, 1942, 117; E. Pašalić, Antikna naselja i rimske komunikacije u Bosni i Hercegovini (1960) i dr.

²⁰ Najvažnije radionice su bile: La Graufesenque, Montans i Bannasac. J. Dechelette, o. c. 64 i 117, Hermet, La Graufesenque, 1934. — Oxé, Frühgalische Reliefkeramik von Rhein. Materialien zur römisch-germ. Keramik 6, 1934; E. Vogt, Früh Sigillaten in Schweizerischen Landesmuseum, Festschrift Oxé (1938) i dr.

²¹ M. Bulat, Terra sigillata s pečatima u muzeju Slavonije. Osječki zbornik 6, 1958, 80, br. 37 i 82, br. 60 i 61; B. Vikić-Belančić, o. c. 91, 1.

²² Stantfield-Simpson, Central Gaulish Potters (1958); Dechelette, o. c., 171.

Srednjegalskih sigilata, glatkih i ukrašenih nadjeno je u najvećem broju u Ptuju, Sisku i Osijeku, Mitrovici i Novim Banovcima, a nešto manje u Ljubljani, Varaždinskim Toplicama, Jalžabetu (T. 4: 15), Ludbregu, Stenjevcu (T. 4: 16), Dalju, Surduku i Vinkovcima (T. 4: 17). To su najčešće zdjele tipa Dragendorf 37 sa medaljonima, polumedaljonima, metopama ili viticama, u kojima su mitološke, profane ili životinjske figure, palmete, lišće akanta i dr. Osim toga javljaju se plitice tipa 32 i čaše tipa 33, obično glatke, samo sa majstorskim pečatom. U manjem su broju zastupljene zdjele ravnih stijenka, tipa Dragendorf 30. Lijep primjerak je nadjen u Osijeku sa medaljonima u kojima su glave Pana (bradatog), a retrogradni pečat pripada majstoru MERC(ATOR) (T. 15: 18).

Medju pečatima majstora najveći broj je iz Lezouxa. Južnu Panoniju kao svoje tržište odabrali su: ADUCISIO (Osijek), AELIANUS (Ptuj), ALBUCCIUS (Osijek), AVENTINUS (Ptuj), CARANTINUS (Osijek), CINNANUS (Varaždinske Toplice, Osijek), DIVICATUS, DIVIX, DOECEUS, GIPPI (Osijek), MANSUETUS (Ptuj), MERCATOR (Osijek), MUXTULLIM, OSBIMAL, PATERCLINUS (Osijek), PATERNUS (Ptuj, Osijek), PRIVATUS (Jalžabet, Ptuj), REDITUS (Varaždinske Toplice), SEXAMUS (Osijek), SECUNDUS (Ptuj, Varaždinske Toplice), SEDATUS (Jalžabet), SEVERUS (Ptuj, Osijek) i drugi.

Nekako u isto vrijeme tj. od Trajanovog do Antoninovog razdoblja, razvile su i istočnogalske radionice²³ eksport u Panoniju, ali on daleko zaostaje za srednjegalskim, osobito Lezouxa. Čini se, da je Medjurječje Save i Drave najviše obskrbljavala radionica Lavoye, jer su njeni proizvodi nadjeni u nešto većem broju u Ptuju i Osijeku i to sa pečatima majstora VITALIS i CINTUSMUS. To su pretežno tanjuri tipa Dragendorf 18/31 i čaše tipa 32 i 33, bez ukrasa. Ostalu su radionice samo sporadično izvozile kao npr. La Madeleine u Ptuj, Varaždinske Toplice, Sisak i Osijek (T. 5: 19, Sisak), Heiligenberg i Blickweiler (majstor Satto) u Varaždinske Toplice i Osijek, Ittenweiler u Osijek, a trierska radionica u Sisak (T. 5: 20).

Istočnogalski majstori kao i oni iz srednje Galije, rado su proizvodili sigilate sa ukrasom en barbotine, koji je najčešće vegetabilnog karaktera, vitice sa grozdom, srcoliki listovi na duljoj peteljci, volutno svinuti listići i dr. Dva tanjurića tipa 36 sa ovakvim ukrasom nadjena su u Sisku i Varaždinskim Toplicama. Pored vegetabilno-ornamentalnog dekora javljaju se i likovi životinja, osobito ptica, kako nam pokazuju fragmenti iz Siska i Osijeka.

Pored sigilata iz Galije je eksportirano posudje sa apliciranim ukrasom, medju kojima su omiljene čaše sa antropomornim oznakama (T. 5: 21, Sisak). Osim toga se izvozila crveno firnisana i marmorina keramika (T. 5: 22 Mitrovica), crno firnisana (Stenjevac, Novi Banovci), te keramoplastika. Medju glinenim figuricama ističe se zoomorfna posuda u obliku pjetla iz Siska, te glavica konja iz Osijeka.

²³ To su radionice: Lavoye, La Madeleine, Luxeuil, Ittenweiler, Blickweiler, Trier i dr. — Barthel, *Sigillata Manufakturen in Lavoye*. Röm. germ. Koresp. Blatt. 2, 1909; Lerat-Jeanin, *La Céramique sigillée du Luxeuil* (1960); F. Oelmann, *Sigillata Manufakturen in La Madeleine bei Nancy*. Röm. germ. Koresp. Blatt 5, 1911 itd.

I majstori glinenih svjetiljki slali su svoje proizvode na južnopanonsko tržište mada ne u velikom broju. Galske svjetiljke su iz svetle gline, brašnjaste fakture, sa crvenim ili smeđim namazom, te je najomiljeniji oblik mala ovalna svjetiljka sa drškom i geometrijsko ornamentalnim ukrasom ili reljefnim slovima (T. 6: 23, Sisak). Majstor Coelius, koji je proizvodio firma svjetiljke eksportirao je svoje proizvode u Emonu.

Import keramičkih produkata iz Galije trajao je u južnoj Panoniji do sredine 3. st., ali se mu već u drugoj polovini 2. st. ozbiljno konkurirale germanske radionice, koje su bile bliže panonskom tržištu.

Putevi, kojima je stizala galska roba u naše područje bili su različiti.

Radionice južne Galije su prije svega koristile luku Marseja (Massilia), te su morskim putem otpremale keramičke artikle do naše obale i do Akvileje, čijim posredstvom je djelomično stizala roba u južno panonsko područje.²⁴ Srednje galske radionice su više koristile rječne i kopnene puteve. Izgleda da je najpodesniji bio transport rijekom Ronom do Rajne, a zatim Dunavom do južne Panonije.

Germanski eksport u 2. st. postaje sve ozbiljniji takmac galskom na južnopanonskom tržištu. Najaktivnije su bile radionice iz Rajncaberna (Rheinzabern), koje su izvjesno vrijeme imale monopol u trgovini Panonije, koja je postala jedno od njihovih najvažnijih izvoznih područja.²⁵ Rajncaberška sigilata se ne javlja samo u logorima na Limesu, nego je masovno zastupljena i u urbanim centrima i civilnim naseljima. Izvoz je trajao do sredine 3. st. ali ga je već krajem 2. st. sve više potiskivala konkurentska radionica Westendorf, koja je bila bliže panonskom tržištu. Ona je u prvoj polovini 3. st. preuzela vodstvo u trgovini sigilatom.

Na teritoriji južne Panonije sigilata iz Rajncaberna je nadjena u većem broju i to u: Ljubljani, Ptuju, Jalžabetu, Varaždinskim Toplicama, Sisku, Osijeku, Vinkovcima, Mitrovici, Novim Banovcima, Sotinu, Surduku i dr. Najčešće su to zdjele tipa Drag. 30 i 37 s medaljonima, polumedaljonima ili metopama u kojima su mitološki, profani i životinjski likovi, kao na primjer na jednoj zdjeli iz Osijeka na kojoj su prikazani Venus, zec i pas (T. 6: 24) ili iz Vinkovaca s figuricama Marsa, Amora i dr. (T. 6: 26). Osim toga se vrlo često javljaju vitice s listovima vinove loze i grozdovima kao npr. na fragmentu sigilate iz Jalžabeta (T. 6: 25) ili pak slobodne figure u prostoru, najčešće u pokretu. Omiljene su i glatke sigilate raznog oblika — tanjuri, plitice, čašice itd., zatim zdjele s ovratnikom i posude s ukrasom u tehnici en barbotine (Osijek, Sisak, Ptuj, Varaždinske Toplice i dr.).

Veliki broj rajncaberških majstora je izabrao južnu Panoniju kao svoje unosno tržište a osobito COBNERTUS (Osijek, Ptuj, Varaždinske Toplice) (T. 6: 27, Ptuj), CERALIS (Osijek, Sisak, Ptuj), COMITALIS (Osijek, Ptuj), FIRMUS (Ptuj, Osijek), REGINUS, PRIVATUS, VERECUNDUS, LUTEUS, CATULLUS i dr.

Priliv sigilate iz Vestendorfa bio je također dosta jak, ali pretežno u istočnom dijelu Panonije. Ova radionica je preuzela opskrbu logora na Du-

²⁴ Panciera, o. c. 87; A. Mócsy, o. c. 863.

²⁵ F. Fremmersdorf, Rheinische Export nach dem Donauraum. Laurea Aquinense I. Diss. Pann. II, 10, 1938.

²⁶ M. Abramić, Führer durch Poetovio (1925) 96; M. Bulat, o. c.; Vikić-Belančić, o. c. 94.

navskom limesu, a osobito na sektoru između Lauriacuma i Murse.²⁷ Na našem području su sigilate iz ove radionice najbolje zastupljene u Osijeku, kojeg su majstori — DECCMINUS, RIPANUS, TERTULLUS i VERUS, izabrali kao svoje tržište.²⁸ Osim toga se javlja u Novim Banovcima, Sisku Jalžabetu (T. 7: 28). Sigilate ove radionice pokazuju jaču ovisnost o rajnzaberskim i istočnogalskim, a osobito radionice Lavoye.

Pod neposrednim utjecajem Vestendorfa djelovala je radionica sigilate u Noriku, zasad još nelocirana, čiji produkt je nadjen u Sisku (T. 7: 29).

Osim sigilata iz Porajnja su eksportirane u južnu Panoniju i druge keramičke vrste kao npr. pehari sa naborima crveno firnisani ili sa nabačajem (Griesbewurf), kojih se je našlo u Ljubljani, Ptuju, Sisku, Jalžabetu, Varaždinskim Toplicama i dr. (T. 7: 30, Sisak) — crno firnisane posude (terra nigra), ponekad ukrašene bijelim ornamentom (trierska roba), od kojih su nadjeni zasad primjerci jedino u Mariboru i Ptuju — pehari i čaše sa antropomornim obilježjima (Ljubljana, Sisak) — glinene svjetiljke iz blijedo žučkaste gline sa namazom crvene boje i drškom (tipovi sa volutnim nosom, firma svjetiljke i okrugle s kratkim nasadjenim nosom) i dr. U 2. i 3. st. eksportirane su i glinene figurice, osobito iz radionica u Kölnu, koje su često i domaćim najstorima služile kao uzorak. Najomiljenije su plastike, koje prikazuju Veneru ili Veliku majku oploditeljicu (*Magna Mater*), zatim portretne glave i poprsja, te životinjske figurice, aplike i reljefi. Poprsje Venera iz Murse, bez glave, i gornji dio Venere iz Siscije, koja obim rukama pridržava raspletenu kosu (T. 7: 31), izašle su iz jedne porajnske radionice, dok Venera na postamentu (*Mursa*) i jedna posve deformirana iz Siscije, su proizvod domaćeg keramičara, prema predlošcima iz kelnskih radionica (T. 7: 32, Sisak).²⁹ Slično je i sa likovima Magne Matris iz Osijeka i Surduka. Češće se javljaju portretne glavice (Osijek, Sisak). Lijep je primjerak portret žene iz Siska, sa frizurom, koja je visoko podignuta u kukmu iznad tjemena, a sa strane priljubljena uz lice, dok jedro poprsje pokrivaju bogati nabori odjeće. Faktura i boja gline, te način prikazivanja, odaju porijeklo iz jedne porajnske radionice (T. 8: 34). Među likovima životinja najčešće je prikazan pjetao, te pored importiranih primjeraka kao što je npr. pjetic iz Dalja (T. 7: 33) ima i nekoliko domaćih imitacija radjenih prema predlošcima iz porajnskih radionica (Osijek).

Keramički proizvodi retskih radionica su dosta rijetki u južnoj Panoniji, te se javljaju samo u zapadnom njenom dijelu. Karakteristični ukras unakrsno položenih plastičnih niti nalazi se na jednoj posudi iz rimske vile u Šetarevu kod Maribora (2. st.) te na većem fragmentu iz Ljubljane (insula XXX) i manjim iz Varaždinskih Toplica i Siska.

Rajnski eksport keramike u južnu Panoniju trajao je do u 4. st. ali je najintenzivniji bio u 2. st. i u prvoj polovini 3. st. On se je pretežno odvijao vodenim arterijama i to na liniji Rajna—Neckar—Dunav ili djelomično kopnenim, a djelomično riječnim putecima.³⁰

²⁷ Hefner, Die römische Töpferei in Westendorf. Obergermanischen Archiv, 1803. H. J. Kelner, Zur Sigillata Töpferei von Westendorf. Sonderdruck aus Bayer. Vorg. Blätter 26, 1961. K. Kiss, Die Terrasigillata Fabrik aus Westendorf. Arch. Ertesitő 7-9, 1946-48 (1948) 48 idr.

²⁸ M. Bulat, o. c. 78, 20, 83, br. 67 i 70.

²⁹ Sammlung Niessen-Köln, T. CVIII, 3173, 3174 i 3167.

³⁰ F. Fremmersdorf, o. c. 181.

Eksport keramike iz Mediteranskog područja u Južnu Panoniju, bio je u poredbi sa izvozom zapadnih radionica znatno slabiji, ali ga se može pratiti od ranocarskog razdoblja.

Već se na pečatnoj keramici iz domaćih radionica, opažuju, među ostalim i utjecaji helenističke keramičke proizvodnje, koji se odražavaju na motivima vitica, grančica, listića i rozeta. Ova činjenica dozvoljava pretpostavku, da su panonski keramičari, imali za predloške pored posudja iz zapadnih radioničkih centara i primjerke iz grčkog keramičkog kruga. Keramika sa pečatanim ukrasom iz Stenjevca, Ščitarjeva, Varaždinskih Toplica (T. 9: 35), Siska i Osijeka pruža nam uvid u te utjecaje. Ženske portretne glave sa frizurama karakterističnim za razdoblje helenizma kao i karikaturne figurice, koje su u mediteranskom krugu tako omiljene, javljaju se među keramoplastikom Južne Panonije i to u Sisku i Osijeku. Jedna negroidna plastika iz crvene gline, fine fature sa crvenom prevlakom, sličnoj onoj na sigilati, import je iz istočnih radionica (T. 9: 36, Sisak). Atičke i korintske radionice eksportirale su u južnopanonsko područje glinene svjetiljke sa trapezastim i ravno završenim nosom (Ivanyi tip X). Najveći cvat ovih radionica u doba Hadrijana i Antonina Pija. Na našem području su nadjeni primjerci iz ovih radionica u Ljubljani, Ptuju, Drnovu, Sisku i Novim Banovcima. Dok je ljubljanski primjerak (T. 9: 37) potekao iz Korinta (1. st.) dotle su svjetiljke iz Siska i Novih Banovaca svjedoci eksporta atenskih radionica 3. i 4. st. n. e.³¹ Svjetiljke iz radionice majstora ROMANESIS, koja je bila aktivna od kraja 1. st. do u drugu polovinu 2. st., a koje su nadjeni u Sisku i Surduku, također su import iz mediteranskog područja.³² (T. 9: 38). Isto je tako iz jedne istočne radionice potekla oveća svjetiljka sa likom orla, raširenih krila, te sa četiri uska nosa, koja je nadjena na nepoznatom lokalitetu u Medjurječju Save i Drave (T. 9: 39). Egipatski eksport se može pratiti na svjetiljkama u obliku žabe, od kojih je na našem području nadjen svega jedan primjerak, posve stiliziran. Isto tako su svjetiljke »Afričkog tipa«, koje su k nama stizale posredstvom Italije, proizvod egipatskih keramičkih radionica (Aleksandrija i Abidos). Kod nas su dobro zastupljene — u Ljubljani, Ptuju, Drnovu, Sisku, Osijeku, Vinkovcima i Mitrovici (T. 10: 40). Svjetiljke sirske-palestinskog tipa su također stigle u Južnu Panoniju (npr. Sisak) iako u vrlo malom broju (T. 10: 41).

Sjeveroafričke radionice sigilata isto su tako eksportirale u 3. i 4. st. svoje proizvode u južnu Panoniju, mada znatno manje nego npr. u rimsku Dalmaciju. Najomiljeniji su oblici tanjura sa širim, horizontalnim rubom, ukrašenim aplikacijama, od kojih se je našlo nekoliko fragmenata u Sisku (T. 10: 42 a i b).

Putevi, kojim je dolazila keramička roba iz mediteranskog područja u Medjurječje Save, Drave i Dunava, bili su različiti. Mreža morskih, kop-

³¹ Broneer, Corinth IV, II, 1937, Terracotta Lamps, T. 13: 908; Kübler, Zum Formwandlung in der Spätantiken Attischen Tonplastik. Jahrbuch des DAI 67, 1952, 100, 45.

³² Majstor Romanesis potpisuje se grčkim i latinskim slovima. Njegova radionica je mnogo eksportirala, te su mu proizvodi nadjeni u M. Aziji, Africi, na otocima Delu, Knidu, na Cipru, a najviše na obalnom pojasu rimske Dalmacije. G. Behrens, Fabrike des Lampen-Töpfers Romanesis in Römisch-germanischen Zentral Museum. Mainzer Zeitschrift 44/45, 1949-50 (1951) 163—167.

nenih i rječnih komunikacija bila je uspostavljena od najranijih vremena, kada su Balkanske zemlje stupile u kontakt sa antičkim svijetom,³³ te je u rimsko carsko doba samo nastavljena stara tradicija i praksa. Svakako je promet sa jugoistoka, Dunavom i Savom od prvenstvene važnosti za naše južnopanonsko područje (grčke rimskodobne svjetiljke iz Mitrovice, Novih Banovaca, Siska i Ljubljane), ali je vjerojatno morski i kopneni put preko Italije na magistralu *Aquileia—Sirmium* takodjer odigrao značajnu ulogu. Osim toga mogao je biti korišten i put dolinom Neretve (Narona) preko Istočne Bosne na Savu, odakle se je dalje razvozila roba bilo rječnim ili kopnenim vezama.

Pored međunarodne trgovine, koja je u Panoniji bila najintenzivnija u 2. st. i kojoj su Markomanski ratovi i pustošenja ozbiljno naškodili, postojala je i razmjena keramičkih proizvoda unutar same provincije Panonije, kao i izvoz panonske robe van njenih granica.

U širim panonskim okvirima najjači eksport je razvio Akvinkum. On je obskrbljivao svojom robom kastele na Dunavu (Brigetio, Intercisa itd.) a važno izvozno područje mu je bilo Medjurječje Save i Drave sa tržištima u Mursi, Sisciji i Poetoviju. Osim toga je liferovao svoju robu u Meziju i Daciju.³⁴ Već je najranija vojna radionica Kiscelli, razvila izvoz u naše područje, osobito u doba Trajana, pa se npr. posude za tucanje (tzv. Reibschale) s pečatima ove radionice javljaju u Sisku i Osijeku, a primjerci sa reljefnim ukrasom vitica vinove loze i grozdova u Ptuju (fragmenti posuda i drški, crveno obojeni). Jedan ulomak grube fakture s ovim motivom iz Siska, možda je lokalna imitacija robe iz Kiscelli radionice. Civilna radionica kod današnje Plinare (Altöfen) u kojoj su radili poznati akvinški majstori *Pacatus*, *Petilius*, *Fabius* i dr. vrlo je mnogo izvozila u južnu Panoniju kao i u ostala panonska područja tako, da se npr. Pakatovi keramički proizvodi nalaze više van Akvinkuma nego u sjedištu same radionice. Ova radionica je odigrala značajnu ulogu u vrijeme kad je sve više počeo opadati zapadni import, a vršila je i znatan utjecaj na sisačku proizvodnju sigilata. Pakatova sigilata je otkrivena u Mursi (T. 10: 43), Sisciji i Cibalama, a Mursa je bila svakako najvažnije tržište majstora u kojoj je vjerojatno postojala i njegova filijala.³⁵ Ovo pogodno mjesto na rječnim putevima i čvorište limesa izabrao je i majstor *Fabius*, te su na području Murse otkrivene njegove svjetiljke (T. 10: 44).

I civilna radionica »Schütz«, koja je bila aktivna na prelazu 2. i 3. st. takodjer je izvozila u Južnu Panoniju, a osim toga i u Daciju. Neki primjerci posudica sa crvenim prugama i pojasevima (Surčin, Surduk), te fragmenti sa sedefnim odsjevom (Jalžabet) vjerojatno potječu iz ove radionice.

Od sredine 3. st. uslijed stalnih upada neprijatelja i nemira, dolazi do opadanja privrede općenito i do zastoja u vanjskoj trgovini (veliki broj depo-novca spremljenih za sigurnija vremena najbolje svjedoči o nesta-

³³ M. Parović-Pešikan, O karakteru grčkog materiala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja. *Starinar* 11, 1960 (1961) 21.

³⁴ B. Kuzsinsky, Das Grosse Töpferviertel in Aquincum. *Bud. Regisegei* 11, 1932; K. Póczy, Die Töpferstätte von Aquincum. *Acta arch. hung.* 7, 1956, 102.

³⁵ K. Kiss, Die Zeitfolge der Erzeugnisse des Töpfers *Pacatus* von Aquincum. *Laurea Aquincenses I. Diss. Pann.* II, 10, 1938, 212.

bilnim prilikama u Panoniji). Medjutim, i pored toga, trgovačke veze između južnog i sjevernog panonskog područja nisu prestale do u kasno-carsko doba. To nam potvrđuju pored ostalog fragmenti keramike sa olovnom ocaklinom (glazurom), ukrašeni gustim urezima u pojasevima, identičnog oblika i fature, koji su otkriveni u kasnoantičkoj vili rustiki u Jalžabetu i radionici za ocaklenu keramiku u vili u Tá-Fövenypusztu.³⁶

Na području Save i Drave, keramičke su radionice obskrbljivale nesamo bliža naselja nego i udaljenija, vršile su međusobnu razmjenu artikala, a povremeno su preuzimale vodstvo na tržištu. Tako je npr. radionica sigilate u Sisciji izvozila svoje proizvode u Mursu, Burgene, Singidunum i Akvinkum, a van Panonije u donju Meziju (Madara u Bugarskoj) i Norik (Virunum)³⁷ (T. 11: 45). Ranocarska pečatana keramika sa ukrasnim pojasevima listića, kružića i gustih ureza nadjena je u gotovo identičnom tretmanu na području Siscije i Andautonije (Ščitarjevo, Stenjevec), koje su imale tjesne veze. Sisačka ciglana otpremala je svoju opeku u Mitrovicu, sjev. Bosnu, Akvinkum i Donju Meziju. Mursa je imala uske trgovačke odnose sa Poetovijem, koji je pored Siscije bio najcvatućiji grad Gornje Panonije. Drava je bila vrlo pogodna prometna žila, te je omogućavala brz transport keramičke robe. Posude za tucanje sa istim pečatima (Iustinianus u dva reda), svjetiljke od istog majstora sa ukrasom srololikog lista na dugoj peteljci, identične fakture i veličine, otkrivene na oba lokaliteta, jasno govore o toj povezanosti (T. 11: 47). Posude sa drškama u obliku zmija, ukrašene sa pečatanim kružićima, istovjetne obrade, boje i kvalitete gline takodjer su nadjene na području oba nalazišta a osim toga crno firnisane posude, koje imitiraju burence. Isto su tako Mursa i Poetovio, kako smo već spomenuli imali direktne veze sa Akvinkumom, te je npr. Mursa eksportirala keramiku sa metalnom (olovnom) glazurom smeđe zelenkaste boje: patere, svjetiljke i dr. Privatni ciglar *Iunius Firmus* iz Ptuja otpremao je svoju opeku u Mursu, a osim toga je obskrbljavao bliže područje (Aquae Jasae, Jalžabet). Drugi ptujski ciglar, *L. Octavius Secundus*, takodjer je podmirivao potrebe okolne regije, jer se je njegova opeka koristila kod izgradnje terma u Varaždinskim Toplicama i vile rustike u Jalžabetu (prelaz 2. i 3. st.) (T. 11: 48). Poetovijske radionice su bile povezane i sa radioničkim centrom u Celeji, jer se na oba lokaliteta javlja srodna keramika po oblicima (osobito lonci i jajolike urne) i ukrasu, iako svaka ima i vlastiti repertoar ornamenata. Radionice Neviodunuma su takodjer razvijale trgovačke veze zahvaljujući pogodnom položaju na jednom od najvažnijih puteva i savskoj luci, te su npr. izvozile glinene vodovodne cijevi u Sisciju, a vjerojatno urne sa prozorom u Andautoniju (Zagreb, Samobor).

U istočnom dijelu Južne Panonije su takodjer uočljive veze i razmjena između keramičkih centara. Npr. u Sirmiju i Cibalama javljaju se identični oblici i tehnike — trbušaste posudice sa ukrasom lunula en barbotine, svjetiljke sa metalnom ocaklinom zelenkasto žučkaste boje ili smeđjasto narančaste, vrčevi na užoj nožici sa sličnom ocaklinom (glazurom), cjedila i dr. (T. 11: 49). Carska tvornica opeke u Mursi liferovala je svoju robu

³⁶ E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*. Budapest (1964) 229, T. 205.

³⁷ Z. Nagy, *Prodotti di una fabbrica di terra sigillata di Siscia ritrovata in Aquincum*. Bud. Regisegei 14, 1945, 324; *Eine Pannonische terra sigillata* Fabrik. Arch. Értésítő 42, 1928.

u Cibale i Burgene, a identične figurice u Mursi i Teutoburgiju (Dalj) također svjedoče o tjesnim vezama među njima.

Ovim živim trgovačkim vezama svakako je pogodovala dobra mreža kopnenih i vodenih puteva, koji su omogućavali brz transport keramičke robe. Rječna plovidba Savom i Dravom sigurno je odigrala najvažniju ulogu i to u kasno carsko doba, dok je Dunav povezivao južno panonsko tržište sa sjevernom i sjeveroistočnom Panonijom i njenim važnim keramičkim radionicama — Akvincum, Intercisa, Brigetio i dr., te sa južnim i jugoistočnim keramičkim centrima.

Analiza keramičkog materijala iz pojedinih radioničkih centara i lokaliteta je pokazala, da je u Južnoj Panoniji keramička trgovina bila vrlo živa i razgranata i da je trajala kroz nekoliko stoljeća, bez obzira koliki je bio njen intenzitet u pojedinom razdoblju. Tome je svakako pridonijela strateška i privredna važnost južne Panonije kao tranzitnog područja između zapadnih i istočno ležećih provincija carstva i graničnog područja prema Barbariku (Limes) a napose izvanredan položaj uz plovne rijeke i magistralne puteve.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Keramik und ihr Anteil im Handel des südlichen Pannoniens zur Zeit des römischen Kaiserreichs

Wenn auch die Keramikwaren ihres Materials wegen zerbrechlich sind, wurden sie dennoch auf weite Entfernungen auf See-, Fluss- und Landwegen transportiert. Aus den bekannten keramischen Werkstätten Italiens, Galliens, Germaniens, Griechenlands und des Nahen Ostens wurden die Waren in alle Provinzen des Kaiserreiches versandt; es hatten bald die einen, bald die anderen grossen Zentren für einige Zeit das Monopol auf dem Handelsmarkt. Ausser diesem internationalen Handel bestand auch ein Austausch zwischen den einzelnen Provinzen sowie zwischen den regionalen und lokalen Töpfereien.

Diesen lebhaften Handel mit keramischen Waren bedingte nicht nur ihre mannigfaltige Verwendung im täglichen Leben, sondern auch die relative Billigkeit im Vergleich zu den Erzeugnissen aus wertvolleren Metallen (Gold, Silber, Bronze) oder aus Bein, Glas u. a.

Alle Keramikwaren hatten nicht den gleichen Anteil am Handel. Während einzelne Artikel in der ganzen antiken Welt sehr gesucht waren, wie Sigillata, Barbotine, Lampen u. a., waren andere nur von regionalem oder lokalem Interesse. Auch hatten nicht alle Meisterwerkstätten und Fabriken den gleichen Export. Während die einen bloss den Bedarf der näheren oder entfernteren Provinzen befriedigen konnten, hatten andere einen ausgebreiteten Export bis zu den entlegenen Teilen des römischen Kaiserreiches entwickelt.

In der ersten Zeit des Kaisertums spielten die Landwege eine bedeutende Rolle in der Entwicklung des Handels, doch sehr schnell wurden sie durch die See- und Flussschiffsfahrt verdrängt, weil diese Wege viel günstiger für den

³⁸ T. Knez, P. Petru, S. Škaler, Neviodunum (1961); P. Petru, Okras antičnih žar v obliki hiš. AV 13-14, 1962-63 (1963) 497.

Transport so zerbrechlicher Waren, wie es die Keramik ist, waren. Ausserdem war der Transport auf diesen Wegen auch billiger und schneller.

Nach den einleitenden Worten führt die Autorin die Daten des keramischen Handels im südlichen Pannonien an. Sie spricht vom italischen, gallischen, germanischen und mediterranen Import, bzw. von den unterschiedlichen Arten der Keramik, die für die einzelnen Länder charakteristisch waren.

Der italische Import von Keramik war am intensivsten im 1. und 2. Jh., der gallische und germanische im 2. Jh. sowie in der ersten Hälfte des 3. Jh., während der Import aus den mediterranen Regionen etwas schwächer war, doch dauerte er dafür vom 1. Jh. bis in die spätesten Zeiten des Kaiserreiches. Die Autorin illustriert das keramische Material aus den Gegenden zwischen der Save und der Drau, und mit den Verbreitungskarten (Beilage 1, 2) stellt sie die einzelnen Arten der Keramik vor.

Darauf spricht sie von den Verbindungen der einzelnen keramischen Werkstätten im südlichen Teil Pannoniens sowie vom Export ausserhalb seiner Grenzen.

Die keramischen Werkstätten versorgten die nähere und weitere Umgebung, tauschten gegenseitig ihre Waren aus und zeitweise übernahmen sie die Führung auf dem Markt, wie z. B. *Siscia*.

Die Autorin beschliesst ihre Erörterungen mit der Bemerkung, dass der keramische Handel im südlichen Pannonien sehr lebhaft und weit verzweigt war, wozu jedenfalls die strategische und wirtschaftliche Lage Pannoniens als Transitland zwischen West und Ost, die Nähe des Limes sowie die schiffbaren Flüsse und die Magistralen beigetragen haben.